

МАХАМБЕТ МІНЕЗДЕС АҚЫН

Меңдекеш Сатыбалдиев - 80 жаста

Махамбет – ақын. Махамбет – жыр. Ақынның өз бейнесі – жырында. Өзі өлеңіне, өлеңі өзіне ұқсаған ақындар бақытты. Ақын болып жаратылу бақыт та, сор да. Ақын бақытты. Артында асыл сөзі қалса. Ақын сорлы. Өлеңнің киесінен қорықпаса. Ол үшін ақынға түйсік пен батырлық көп керек шығар. Батырлық білекке емес, жүрекке бітеді. Ақын – жүрегі аузын ашып жырласа, сол жүректігінен шығар. Жүрегін мұң мен ыза, өрт-өлең мен өрлік билеген Махамбет бабамыз:

«Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,

Қанатың қатты мойның бос.

Исатайдан айрылып

Жалғыздықпен болдым дос», – деп қамыға, күрсіне жырлайды. «Қызғыш құс» – Махамбеттің ішкі айқайы.

Ақын да, батыр да пенде. Ет пен сүйектен жаралған. Исатайдай асыл досынан айрылып, ақынның рухани жалғыз кең даланы басына көтеріп, көл қорыған қызғыш құстай күй кешуі. Бұл қызғыш құспен қоштасып, бір сапарға аттануға бел байлағаны сияқты. Махамбет өзінің ішкі жан толқындарын өлеңіне қосқанда, қара аспандай мұнарланады, найзағайдай шатырлайды:

«Еділді көріп емсеген,

Жайықты көріп жемсеген,

Таудағы тарлан шұбар біз едік.

Исатайдың барында

Қара қазан, сары бала

Қамы үшін қылыш сермедік.

Шабытымыз келгенде

Ерегіскен дұшпанды

Шетінен сүйреп жеп едік».

Махамбет поэзиясында Махамбеттің өз образы және Исатай образы қатар өрілген, Расында, Махамбетше жазу мүмкін бе? Мүмкін емес. Әр ақын өзінше жазады. Махамбеттік мінез, Махамбеттік екпін, Махамбеттік сарын Меңдекеш Сатыбалдиев жырларында бар. Олай болуы заңды шығар.

Дауылпаз ақын туған топырақта дүниеге келген Меңдекеш бала жастан Махамбеттің өр рухты жырларымен сусындап өскен.

Ақын туралы Әбіш Кекілбаев «Жайсаң» атты мақаласында былай деп жазады: «Көзін ашпай жатып жетім қалып, кісі қолында, тағдыр талқысын көрудей-ақ көріп өсіпті. Бұғанасы қатпай жатып, ауыр жұмыстар істеп, қар төсеніп, мұз жастанып, ауыр дертке ұшырапты. Талай рет оташының қолына түсіп, қабырғасын сөктіріп, бір жақ бұғанасынан түгел айрылып, өкпесін кестіріп, үштен бірі арқылы тіршілік кешті. Одан басқа адамның қарадай опырылып, опат табатын-ақ қасіреттері. Меңдекештің тұла бойы тұнған молшылық еді. Осыншама жоқшылықтың ортасында, осынша бейнет арқалап өсіп, мұншама дархандықты қайдан тауып жүр?! Алқалы жиын көрсе, арқаланып, үлкен-кішінің бабын тауып, сүйкімді мінезімен, тапқыр әзілімен бәрінің жанын балбыратып, қай отырыстың да қошын келтіретін жібек мінез, желең көңіл жайдары жан еді. Есінді кетіретей ерекше үйірімді еді. Бірақ ешкімге қылдай қиянаты жоқ, айтып жеткізе алмастай адал еді. Сөзінен, көзінен, өзінен әлде бір теңдесі жоқ оптимизмнің, өмір сүйгіштіктің лебі есіп тұратын. Ол сөйтіп, ел мүсіркейтін халден ел таңғалатын күйге бір-ақ жетті. Өмірде де, өлеңді де өжеттігінен танбады».

«Қабырғасын қаусатып,

Бір-біріндеп сөксе де.

Қабағын шықпас ер керек

Біздің бүйткен бұл іске».

Немесе:

«Арғымақтың баласы,

Арығанын білдірмес», –

деген Махамбетке тән мәрттік мінез Меңдекештің өз бойынан да, өлеңнен де көрінеді дейтініміз сондықтан. Әйгілі ақынның «Қызғыш құс» өлеңін бойтұмардай қастерлеп, кітабына таңдап алуы да тегіннен тегін емес. Меңдекештің «Қызғыш құс» атты таңдамалы өлеңдер жинағы өзі өмірден өткен соң жарық көрді. «Махамбетке» деген өлеңінде Меңдекеш ақтарылып бар сырын айтып кеткендей:

«Ақиқатпен – қылышпен жеңем дедің,

Зұлымдықты айдаһар ініндегі.

Қайран қалам ғұлама – кемеңгерім

Жүз жылдан соң оятты үнің мені.

Сен айдаһар жұтуды ойлағанда,

Бұл қазақты қызғыштай қорғадың-ау.

Найзағайлар төбеңде ойнағанда

Жайратқышың, дариға, болмадым-ау...»

Бұдан соң ақпа-төкпе ақын шабыты арнасынан асып, қара дауылын азанда қазан сапырып «Махамбеттің монологы» болып бұрқырады:

«Қара аспандаймын-ау қаһарлы басыммен,

Қопармаспын ба, Қап тауының тасын мен?!

Құл бола алман көндігіп,

Қорғасын – қайғы қалжыратқанда,

Құзғындар көзі қанды баққанда

Қабыландай салам мен бүлік...»

Махамбеттің дәл осылай сөйлегені, ханнан қаймығып, биден бүгіліп көрмегені, тағдырының қатал заңымен қасарысып, қас жауының алдында сөзімен де, ісімен тайсалмай кеткені тарихтан аян.

Ақынның Махамбетке арнаған өлеңдері бір шоғыр. «Меңдекеш өзінің қажыр-қайратқа толы омыраулы ойларын өз аузынан айтуға әлі де болса жүрексінеді. Оларды дулығалы Махамбет ақынның дуалы ауызымен айтқысы келеді. Ауыздығымен алысқан тұлпардай тарпаң жыр жолдарын Меңдекеш атақты атасының аузына салып, ол өлеңді «Махамбеттің монологы» деп атаған. Батыр бабамыздың «Ереуіл атқа ер салмай» атты

жойқын жырындағы «е» әрпінен ерліктің ебгей желі қалай соқса, өнер мұрагерінің қайталанатын «қ» әрпінен қайсарлықтың қара желі соғып тұрғандай», – деп Қадыр Мырза Әли әділін айтқан.

Қазіргі қазақ поэзиясына алпысыншы жылдардың бел ортасында келіп, «құйрықты жұлдыздай» ағып өткен тұрлаулы творчестволық тұлғалардың бірі – Меңдекеш Сатыбалдиев бар-жоғы отыз алты жыл-ақ ғұмыр кешті. «Азырақ болып ортаңда, көңіліңде жүрсем көбірек» деп өзі айтқандай, оның әдеби шығармашылығы бүгінгі күннен биік эстетикалық талғамы мен талабына жауап беретін, идеялық – көркемдік жағынан аса құнды еңбектер екені дау тудырмаса керек.

«...Қаңқ етіп қанша артында қазы қалған,
Жалт етіп қанша артында жазы қалған.
Жатыр міне, батырдың бас сүйегі
Қабірден күні кеше қазып алған.
Өлеңмен отырды ма өсіңкіреп,
Ұлымен сүйіскендей төсін тіреп.
«Қапыда кеттім!» – депті-ау қайран батыр
Шапқанда басын қылыш бесінші рет.
Сонда да бассыз дене күйремепті,
Құзғындай жау үстіне үймелепті.
Өз қанына шомылып бара жатып
Ақын жауын есікке сүйреп өтті.
Сонда да батыр қанша өкінді екен,
Ажалмен неге ойнауға бекінді екен?
Махамбеттің басы да біле білсек
Дүние-ай, жалаң қылыш секілді екен!»

– деп жырлады өзегі толы өрт өлең – ақын. Енді бірде ақ алмастай суырылып, иманды әрі қаһарлы Исатай болып, «Исатайдың соттағы сөзі» болып үн қатты:

«Сары мұрт жендет!
Аш арыстанға адырайма, ақырма!
Төбеңнен сенің шатырлап түсіп
Қазықтай қағам тақырға.
Менің басыма алтын тігіп еді-ау,
Албасты міскін Жәңгір хан
Мен сендердің бастарыңа
Байламасын қара бақыр да.
Қаралаңдар!
Ақталу үшін қойындарыңа қыз салмаймын.
Басыма балта төндірсендер де
Шіміркенбейді маңдайым.
Мен – даланың көксерек, көкжал бөрісімін
білсендер –
қандарыңды ішпей қанбаймын».

Бұл өлеңдегі ақын тілінің тегеуіріні, уытты салмағы Махамбет жырына қосқан, өмірде біз көрмеген ер Исатай бейнесімен жарасып кеткен.

Меңдекеш ақын қайтыс болғаннан кейін оның жыр дәптерінен табылған өлеңдердің ішіндегі «Құпиялар» атты өлең ақынның бір мінезін ашатындай.

«Мен жоғалсам, жоғалармын.
Арасында жатпаспын қоғалардың.
Бір қадалып қас дұшпан кеудесіне
Махамбет жебесіндей -
Мен жоғалсам, жоғалармын...» -

дегені «мен ел көзінен жоғалармын, бірақ елеусіз, ескерусіз қалмаспын» деп өлеңдегі өз болашағын меңзегені сияқты.

Ақын түйсігі қателеспепті. Артында қалған қабырғалы елі – қазағы Меңдекешті, оның өрелі де өжет жырларын ұмытқан жоқ. Бұл – бір. Бүгінде Атырау қаласындағы үлкен көше Меңдекеш Сатыбалдиев есімімен аталады. Құлсарыдағы 2000 мың орындық мектеп және Атырау облыстық жас ақындар бірлестігі де – Меңдекеш ақын атында. Бұл – екі. Мектеп те, көше де өз орнында. Бірақ әттеген-айы сол, өткен жылдың желтоқсанында Меңдекеш атындағы жас ақындар бірлестігі жабылып, «Фариза жұлдыздары» деген жаңа атау алып клуб боп кетіпті. Ойласақ, кезінде «Оңғарсынова жолдас, сіз атышулы ақын атана ма деп жүрсек, әбден жүнжіп кетіпсің ғой» деп жанашырлық танытып, сол кездегі «Коммунистік еңбек», қазіргі «Атырау» газетіне мектепте мұғалім болып жүрген жерінен жұмысқа шақырған, өлеңдегі ұстазы емес пе еді Меңдекеш?! Бұл жайында Фариза Оңғарсынова «Шашы ағарған қыз» кітабында жазады.

«Мен жоғалсам, жоғалармын.

Арасында жатпаспын қоғалардың.

Бір қадалып қас дұшпан кеудесіне

Махамбет жебесіндей –

Мен жоғалсам, жоғалармын...»

Ойландыратыны, жаны жайсаң, ақынның қас дұшпаны болуы мүмкін бе? Мүмкін екен. Шын ақынды танымаған, бағаламаған, сөзінің қадіріне жетпеген адам – мәңгүрт. Ендеше, ежелден мәңгүртке ақын атаулының жаны қас қой... Сондай-ақ, Меңдекеш бұл өлеңінде «қас дұшпан» деп дүние - дұшпанды да айтқан. Абай ағамыз да «Адам - бір бөк, көтерген бөктың қабы» демеді ме?!

«Мен ешкімге қайрамадым тісімді,

Түңілген жоқ –

Көрген жандар түсімді.

Қастасуға құрбан етпек жайым жоқ

Достасуға сарп ететін күшімді.

...Мен даңққа жақындаман бір табан,

Қорқам оның боранынан бұрқаған.

Дауысы жоқ даңқты әнші болғаннан

Әнім артық еш даңқсыз шырқаған», –

деп өлеңінде өзінің жайсаң, ақжарма мінезін ашқан Меңдекеш ақын жырларын бүгінгі жырсуіер қауым да сүйіп оқиды.

Рахымжан Отарбаевтың қыркүйек айында баспасөзге атышулы сұхбат бергені ел есінде болар. Сол сұхбатында Рахымжан ағамыз «Өзі аспанда екі жұлдыз қатар жанса бірінің жарығын бірі басып кетеді. Өлеңде де осы қағида өміршең. Мәселен, Төлеген Айбергенов өзімен қатар шыққан талантты ақын Меңдекеш Сатыбалдиевтің жарығын басып кетті», - депті. Рахымжан Отарбаев қателеседі. Бұған жауапты Меңдекештің Төлегенге арнаған өз өлеңінен табамыз:

«...Көбіміз кейде көтере алмаған

өлеңнің жүгін үстеген.

Сен күркірегеніңде,

Найзағайлардан да үстем ең!

Тебіренген сені көргендей болам мен әлі,

Теңізді көрсем деңгейден төмен түспеген.

Атырау жаққа омырауыңды ашып келмесең,

Маған да арын бітер ме еді, арындылығыңды көрмесем?!

Қайқы қылыштай қайқыып шыға келдің-ау

Мінәжат етіп Махамбет жатқан жерге сен...»

Бұны Рахымжан Отарбаев біледі ме?! «Біледі ме, біледі. Біле тұра селт етпейді жүрегі», - деген Мұхтар Шахановтың атақты өлеңінде айтылғандай, бір жылдың төлдері болса да, Меңдекештің жарығын Төлеген баспағанын, Меңдекештің Төлегеннің арынынан қуат алғанын, Меңдекештің өз биігіндегі ақын екенін, әрине, Рахымжан ағам ішінен жақсы біледі деп ойлаймын.

Біле тұра, Меңдекештің жарығын басуға құмартуы түсініксіздеу. 36 жасында жыр-көгінен құйрықты жұлдыздай ағып өткен жарықтық Меңдекеш Сатыбалдиев былай деп жырлап кетіпті ғой:

«Қыран қонар шыңның басы,
Желіктірсе әркімді.
Мен үшін тек санаменен
Шыңға шығу тартымды.
Сөкпеші, жұрт, бірде биік,
Бірде төмен жүрермін.
Арманымды алынбаған
Шыңдарыма жібердім...»

Меңдекеш ақын айтқандай, санамен ойласақ жақсы. Биыл Меңдекеш Сатыбалдиевтың туғанына 80 жыл. Меңдекеш Сатыбалдиевтың әдеби мұрасын талқылап таразылау – ақынға құрмет ету болып табылады.

Маржан ЕРШУ
ақын, филология ғылымдарының кандидаты